

Válasz Darab Ágnes, Takács László és Mayer Gyula bírálatára

Mindenekelőtt szeretném kifejezni köszönetemet opponenseimnek a dolgozattal végzett munkájukért, megfigyeléseikért és építő javaslataikért.

Nagyon köszönöm mindhármuknak az elismerő sorokat. Az alábbiakban kritikai észrevételeikre kívánok reagálni a bírálók sorrendjében. Azért választottam ezt a struktúrát, mert nincs, vagy alig van tematikus átfedés a három bírálat között.

Először **Darab Ágnes** megfigyeléseit veszem sorra.

Az első kritikai megállapítás a Janus-fordítás előszavának olvasatára vonatkozik abban a fejezetben, amely a mű keletkezési körülményeit, a keletkezés irodalmi kontextusát vizsgálja. Opponensem felveti, hogy az előszó politikai olvasata erőteljesebb lehet a királytükör-olvasattal szemben. Indoklása szerint azért, mert az előszóban Janus a művet konkretizálható politikai szituációban és konkrét politikai céllal ajánlja Mátyásnak. Kevésbé domináns tehát benne a királytükörök általános sajtóságának tekinthető társadalom- és politikaelméleti réteg. Meglátása indokolt és érvényes. Annál is inkább, mert úgy tűnik, a fordítás elkészültének évében, 1467-ben összehangolt vagy legalábbis a politikai történésekre politikaelméleti megfontolásokat is exponáló irodalmi fellépésre került sor néhány tudós személy részéről Mátyás ellen, amennyiben Janus fordítása mellett ugyanekkor készült el Andreas Pannonius királytükre, a *De regis virtutibus*,¹ s az sem kizárt, hogy Galeotto Marzio *De dictis*ének kezdetei is ugyanezekre az évekre esnek, miként ezt Pajorin Klára felvetette². (A *De dictis* is egyfajta királytükör, amelynek előszavában Galeotto ráadásul közvetlenül utal Plutarchos *Apophthegmáira*.) Kettő, esetleg három királytükör vagy királytükörszerű mű született tehát ugyanabban az időben, ráadásul mind Andreas Pannonius, mind pedig Galeotto szoros kapcsolatban állt Janus Pannonius és Vitéz János körével. Nem kizárt tehát, hogy ez a tudós kör így kívánta a királyt politikai lépései terén jobb belátásra bírni. Ők lehetnek azok a derék férfiak, akikre Janus a fordítás előszavában utal: ha a király rájuk hallgat, valóban traianusi magasságokba emelkedik.

Ugyanakkor Janus az előszóban egy tágasabb horizontot is megnyit, az uralkodó mintegy általános ideálképét sugallva. Így ír: „...[a történetek] mindennapi cselekedeteidben példaképpül fognak szolgálni, s nemcsak abban lesznek mintáid, hogy még elmésebben szólj, de abban is, hogy még bölcsebben élj.”

Ezt a megjegyzést általános érvényűnek érzem, ebben mintha Janus elrugaszkodna a konkrétumtól, az implicite benne rejlő politikai céltól. Az elmésen szólás ugyanis a jó uralkodó egyik ismérve. Két komponensét említhetjük. Az egyik a *facetiae*-szál, az elmésségre, tréfára való

¹ A politikai és a szellemi kontextushoz részletesen lásd BENE Sándor, *Egy reneszánsz magyar író: Andreas Pannonius* (Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, 2023), 62–64.

² PAJORIN Klára, „Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére”, in *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*, szerk. RÁZSÓ Gyula, V. MOLNÁR László (Budapest, Zrínyi Kiadó, 1990), 344.

nyitottság. Már Augustus császár is híres volt erről, s a római császári reprezentációt ismétlő reneszánsz uralkodóportrék ugyancsak előszeretettel alkalmazták és ruházták fel vele tárgyu-
kat.³ Galeotto *De dictis* is ennek a hagyománynak a része, de a középkorban is ismert volt a *rex facetus* alakja (pl. Szent Lajos, II. Henrik).⁴ A másik elem a retorikai hagyományban is jelen lévő kívánalom: a *ratio* által megfogalmazott célok megvalósítására, az erények szolgálá-
tára, a közjóért hozandó áldozatokra csakis az ékesszólás segítségével lehet rávenni az embe-
reket. A Cicero *De inventione* c. művének előszavában (I, 2–3) megfogalmazott tétel a Mátyás-
körüli dicsőítő irodalomban is megjelenik, például a firenzei Naldo Naldinak a budai királyi
könyvtárról írott eposzában, a *De laudibus Augustae Bibliothecae*ben.⁵ Ha ugyanis a politika-
elmélet nézőpontjából olvassuk e művet, akkor a Corvina könyvtár anyaga mindenekelőtt azt a
célt szolgálja, hogy a király minél jobban fel tudjon készülni uralkodói feladataira, s e felada-
toknak minél magasabb szinten tudjon eleget tenni. Ezért van szüksége a retorika tudományára,
amelyet Ciceróból és Quintilianusból tanul meg. (Ezért van jelen könyvtárában tehát e két jeles
szerző.) Így megfelelő módon tudja kinyilvánítani, megértetni alattvalóival elképzeléseit, kivel-
kivel a saját stílusában.⁶

A cicerói megállapításban az ékesszólás összekapcsolódik a bölcsesség erényével, s figyelemre
méltó, hogy a Janus által fogalmazott előszó korábban idézett részletében is az uralkodói böl-
csesség következik az elmésen szólás után: „hogy még bölcsebben élj!”

A bölcsesség emlegetése itt azonban amellet, hogy a négy uralkodói erény egyikét idézi, talán
mégis inkább filozófiai, méghozzá morálfilozófiai konnotációt sejtet. (Vagy pontosabban azt
is.) Az „élni” ige sugallja ezt. Alátámasztja, hogy Plutarchost egyébként a reneszánszban filo-
zófusnak is tekintették, s maga Janus is így emlegeti őt vizsgált szövegünkben: *philosophus*
gravissimus.

E két elem tehát, az elmésen szólás és a bölcsebben élés elemeli a konkrétum szintjéről az
alkotást. S talán emiatt, az általános szolgálata miatt történt az is, hogy Janus maga sem nevezte
meg, melyek azok a dolgok, amelyekben Mátyásnak helyesen, a derék férfiak tanácsára hall-
gatva kellene eljárnia. Csupán az éles szemű utókor következtetett arra, hogy itt valószínűleg a
török elleni harcok folytatására való buzdításról lehet szó.

Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy a királytükörszerűség és az aktuálpolitikai karakter
nem zárja ki egymást, hanem egymás vonatkozásában létezik. Találón írja le a jelenséget Bene
Sándor az „indirekt szövegaktus” modelljével és terminusával. Bene a kifejezést és a modellt a
hazai politikaelméleti irodalom feltérképezése során dolgozta ki. Magyarországon a régiségben
ugyanis kifejezetten politikaelméleti művek nem, vagy alig születtek, a tárgy indirekt módon

³ Lásd főként Antonio BECCADELLI, *De dictis et factis Alphonsi regis*, amely műhöz Enea Silvio Piccolomini írt kommentárt. Ő egyébként saját *De viris illustribus*ában Zsigmond császárt jellemezte *sermone facetusként*. Vö. BÉKÉS Enikő, *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben*, Humanizmus és reformáció (Bu-
dapest, Balassi Kiadó, 2014), 158–167.

⁴ Uo.

⁵ I, 200–218 Ábel Jenő kiadása alapján: *Olaszországi XV. századbeli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei*, köz-
rebocsátja ÁBEL Jenő (Budapest, MTA Irodalomtörténeti Bizottsága, 1890), 275–276.

⁶ Részletesen erről: ZSUPÁN Edina, *Laudatio principis. A wolfenbütteli corvinák*, Humanizmus és reformáció (Bu-
dapest, HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet, 2024), 47–67. (59–60.)

jelent meg a legváltozatosabb műfajú alkotásokban, mint például az *Apophtegmák* Janus általi fordításában.⁷

2. Pontosnak és helytállóan érzem a következő bírálói megjegyzést: „Mivel az elemzőszemponttá tett poétikai jelenségek természetszerűleg nem szeparáltak vannak jelen a fordításban, hanem folyamatosan és szimbiózisban, azok szétválasztása óhatatlanul folyamatos önisméltléshez vezet. A disszerens mintha maga is érzékelné a problémát ...”

Ez valóban így van, sőt, be kell vallanom, hogy a dolgozat megírása során a legnagyobb nehézséget az elrendezés és a bemutatás mikéntjének kérdése okozta. Végül egyfajta áthidalónak érzett megoldás mellett döntöttem: kisebb alfejezetekben kiemeltem egy-egy elemzési aspektust, ám a választott példákban az összes többi jelenséget is újra megemlítettem éppen azért – s erre mutatott rá opponensem is –, mert a retorikai, poétikai elemek, hangzás- és ritmusbeli effektek egyidejűleg vannak jelen a szövegben, és egyidejűleg, egymást erősítve, kiegészítve fejtik ki hatásukat az olvasó/hallgató felé. Inkább vállaltam tehát az ismétlődések ódiúmát, mint hogy ezen együttes hatás érzékeltetéséről lemondjak. Kétségtelen azonban, én is érzem, hogy ez fragmentálja a gondolatmenetet. Mindenképpen érdemes tovább csiszolni az elrendezést és valamiképpen csökkenteni az ismétlődések számát. Ezen a ponton hálásan köszönöm opponensem visszajelzését és javaslatát, miszerint szerencsésebb az a módszer, amelyet a dolgozat bizonyos pontjain alkalmaztam, nevezetesen az, amikor egy-egy kiválasztott mondat valamennyi fordító verziójában egymás mellett, párhuzamosan szerepel.

3. Bevallom, hogy valamelyest meglepett Darab Ágnesnek az a megjegyzése, hogy a fordításelmélet univerzáléi csupán esetlegesen és nagyon korlátozott mértékben szerepelnek a dolgozatban. Azért lepott meg, mert az egész elemzést ezek alapján végeztem el, és a fordításkutatás elméleti megfigyelései, megállapításai alapvetően segítettek abban, hogy értelmezni tudjam Janus fordítói eljárásait. Mind a modern fordításelméleti kategóriák, mind pedig a régi irodalomra vonatkozó egyfajta értelmezési keretet képeztek számomra, a munka során mindvégig ott húzódtak a háttérben, de ezek szerint nem jelentek meg erősebben reflektáltan a dolgozatban. Nagyon fontosnak tartom Marianne Pade vonatkozó tanulmányait, aki elsőként tett kísérletet arra, hogy megfeleltesse a modern fordításelméleti kategóriákat a régiség fordítóinak módszereivel (legalábbis néhányat közülük, miként Lawrence Venuti fogalmait, a *domestication* azaz a honosítás és a *foreignization* elidegenítés jelenségét).⁸ Ez bátorított arra, hogy a Janusnál megfigyelt jelenségeket modern kategóriák alapján is megközelítsem. Hozzá kell azonban tennem, hogy ezen a téren két körülmény is nagy óvatosságra, érzékenységre int. (a) Az egyik a humanista fordítások vizsgálatának metodológiája általában. Ez ugyanis még kiforratlan fázisban van, a legkevésbé sem alakult ki egy olyan klasszifikációs rendszer, amelyhez bárki, aki ilyen munkába fog, mint megbízható alaphoz fordulhat. Ráadásul sokszor külön úton jár az elméleti megközelítés és az aprólékos szövegelemzés. Az ezen a téren tapasztalható káosz legyőzésére

⁷ BENE Sándor, „Eszmetörténet és irodalomtörténet: A magyar politikai hagyomány kutatása”, *BUKSZ* 19 (2007), 50–64. (55.)

⁸ Marianne PADE, „Greek into Humanist Latin: Foreignizing vs. Domesticating Translation in the Italian Quattrocento”, in *Issues on Translation Then and Now: Renaissance Theories and Translation Studies Today*, ed. Annet DEN HAAN, Brenda HOSINGTON, Marianne PADE, Anna WEGENER = *Renaissanceforum: Tidsskrift for Renaissanceforskning: Journal of Renaissance studies* 14 (2018), 1–23.; Lawrence Venuti legfontosabb vonatkozó műve: *The Translator's Invisibility. A History of Translation* (London, New York, Routledge, 1995). Újra kiadva: 2008.

dolgozta ki a 2000-es évek elején Paul Botley saját, funkcionalitáson alapuló rendszerét, amelyben három csoportot állított fel, a helyettesítő fordítások (*replacements*), a versengő fordítások (*competitive translations*) és a kiegészítő fordítások (*supplementary translations*) csoportját.⁹ Botley saját rendszerét azért is tekinti relevánsnak, mert véleménye szerint ezt a 15. századi fordítók, elméletírók is megértenék, s maguk is tesznek kijelentéseket hasonló irányokba. Botley és Pade két különböző elméleti megközelítést javasol. Botley a 15. században mozog, míg Pade a modern kategóriák felől közelít. Mindkettő érvényes, ugyanakkor azonban mindkettő részleges. Nem beszélve arról, miként is feleltethetők meg ezek az elméleti kijelentések a fordítások mikrofilológiájának. Ugyanis nem szabad abba a hibába esnünk, hogy pusztán a fordítások előszavaira, intencionalista szövegekre támaszkodva kategorizálunk. (Már ha egyáltalán vannak, s a 15. századi megállapításokat valójában nehéz értelmezni is.) (b) A másik problematikus körülmény a modern fordításelméleti kategóriák megfeleltetése a 15. századiaknak. Természetesen itt sem teljes az átfedés, nagyon óvatosan és csak indokolt esetben szabad használni a modern kategóriákat. Éppen ezért nem volt célom, hogy az egész elemzést következetesen valamely elméleti nyelvezetre és a mögötte húzódó elméleti rendszerre fűzzem fel. Addig és olyan mértékben igyekeztem használni őket, amíg segítségemre voltak a jelenségek megértésében és klasszifikálásában. Valóban munkaeszközként, s miként említettem, a relevancia és az óvatosság okán.

Opponensem megemlíti, hogy Janus fordítása egyértelműen az idegen jelleget megőrző, *foreignizing translation*. Igen, egyértelműen az, ez az én konklúzióm is. Ám való igaz, hogy a konklúziók megtétele során az egykorú terminológia alkalmazására törekedtem. Ezért használtam a *proprietas Graeca* őrzése kifejezést Janus eljárás módjára, Filelfóera pedig a *proprietas Latina* őrzését. Ezt használták a 15. század humanistái is. Marianne Pade Cencio de' Rusticit idézi, aki tanárának, Manuél Chrysolórasnak fordításról alkotott elképzeléseit ecsetelve használja a *proprietas Graeca* kifejezést.¹⁰ Ez a két terminus felel meg egyfelől a *foreignization*nek, másfelől pedig a *domestication*nek.¹¹

Visszatérve a kiindulópontra: a fordításelmélet lényegileg is jelen volt az értekezéshez vezető munkában – hozzá kell tennem, hogy a fordításelméletek és a mikrofilológiai szövegelemzés kapcsolata számomra különösen izgalmas terület –, ugyanakkor elfogadom, hogy ez nem érzékelhető plasztikusan a dolgozatban. A továbbiakban ezt megpróbálom jobban artikulálni. Ezért is köszönöm opponensem kritikai megjegyzését, mint ahogyan a kisműfajokra vonatkozó szakirodalmi javaslatát is. És összességében is szeretném megköszönni Darab Ágnes értő olvasását és értékelő, méltató sorait.

A következőkben **Takács László** opponensi véleményére térek át.

⁹ Paul BOTLEY, *Latin Translation in the Renaissance. The Theory and Practice of Leonardo Bruni, Gianozzo Manetti and Desiderius Erasmus* (Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2004).

¹⁰ Marianne PADE, „Niccolo Perotti and the Ars traducendi”, in *Sol et homo. Mensch und Natur in der Renaissance. Festschrift zum 70. Geburtstag für Eckhard Keßler*, hg. Thomas RICKLIN, Helga PIRNER-PARESCH, Sabrina EBERSMEYER, Humanistische Bibliothek Reihe I: Abh. 59 (Paderborn, Fink, 2008), 79–100. (88–89.)

¹¹ PADE, „Greek into Humanist Latin” (i. m.).

1. A dolgozaton alapvetően négy szöveg összehasonlítása húzódik végig: az eredeti görög szövegé, valamint Janus Pannonius, Francesco Filelfo és Antonio Cassarino latin fordításáé. Opponensem rámutat arra, hogy e szövegek egymáshoz való viszonyai különböző arányban jelennek meg munkámban. A következőképpen fogalmaz: [az egymáshoz való viszonyok elemzésében] „érzékkelhető bizonyos aránytalanság, aminek érthető oka, hogy a szerző a Janus-Plutarchus, illetve a Janus-Filelfo viszonyt fontosabbnak tartja és szívesebben mutatja be és elemzi, mint a Filelfo-Plutarchus vagy éppen a Cassarino-Filelfo kapcsolatot.” A nevezett aránytalanság kétségkívül érvényes megállapítás, ám a magam részéről inkább hangsúlybeli eltérésként aposztrofálnám, és összefügg a dolgozat céljával, ami Janus prózapoétikai eszközeinek és fordításmódjának feltárása volt. Ez a szándék alapvetően jelölte ki a Janus-Plutarchos összevetést. A Janus-Filelfo összehasonlítást pedig azért tartottam szükségesnek, és azért jelenti ez módszerem egyik bázisát, mert véleményem szerint Janus fordítói döntéseit a legtöbb esetben Filelfo fordítása fényében, ahhoz képest hozta meg, s csakis akkor kapunk teljes képet az ő fordítói eljárás módjáról, ha ezt a meghatározó viszonyt vizsgáljuk. Mindez magával vonta azt is, hogy a Plutarchos-Filelfo szál is mindvégig jelen van. Cassarinót valóban csak alkalmasszerűen vontam be az elemzésbe, csakis ott, ahol relevánsnak éreztem, pusztán azért, mert Janus sokkal kisebb mértékben használta fel az ő verzióját, valószínűnek tartom, hogy rájött: Cassarino is Filelfo szövegét dolgozta át. Ez tehát a hierarchiája az elemzés alá vont szövegpárosoknak. Tudatos döntés volt, és a dolgozat céljaival áll összefüggésben. (A Cassarino-Filelfo kapcsolat nem tartozott ezek közé, ezért nem került rá sor.)

2. A Francesco Filelfo fordítását megőrző kéziratokra utalva opponensem megjegyzi, hogy „annak megállapítása [...] hogy Cassarino vagy Janus kezében mely Filelfo-kódex fordult meg, inkább csak feltételezésnek nevezhető, hiszen a Filelfo-féle fordításnak legalább tizennégy kézírata maradt ránk ...” Ezen a ponton talán félreértésről lehet szó, a dolgozatban nem tettem kísérletet arra, hogy azonosítsam Filelfo fordításának azt a példányát, amelyet akár Janus, akár Cassarino használt. Valószínűleg itt a bécsi Cod. 255-es jelzésű kódexről való gondolatmenetemre történik utalás. Ez a kódex korai Filelfo-fordításokat tartalmaz, a *Rhetorica ad Alexandrumot*, Lysias Eratosthenes ellen írt beszédét és a temetési beszédet. Mivel véleményem szerint a kódex Milánóban készült 1450 körül, tehát abban az időben, amikor már Filelfo is ott tartózkodott, egyike lehet azoknak a köteteknek, amelyekben a humanista saját fordításait terjesztette. Tudjuk ugyanis, hogy kisebb kötetekben, csoportokba rendezve népszerűsítette őket. A Cod. 255-öt kodikológiai szempontból hoztam mintának: esetleg így kell elképzelnünk azt a kéziratot is, amely az *Apophthegmata*-fordítást tartalmazta, és Janus kezébe került. Az elemzéshez az 1471-es *editio princeps*et használtam, amelyre opponensem is utalt, annak is a Bayerische Staatsbibliothek online elérhető példányát.

3. A következő megjegyzéscsoport a Janus fordítását egyedülként megőrző lipcsei kódex sajátosságaira vonatkozik. Takács László rámutatott arra, hogy a kézirat bizonyos elemeivel a dolgozat csak érintőlegesen foglalkozik. Ez valóban így van. A kódex valamennyi tulajdonságát csakis olyan mértékben használtam fel, amennyire a fő cél, a fordítás elemzése megkívánta, s amennyiben azok relevánsnak mutatkoztak. Nem volt célokom átfogó kódexleírás készítése. A margináliák közül is csak azokról szóltam, amelyek a kiválasztott példákhoz tartoznak.

Egyetértek opponensem megfigyelésével, miszerint a névmutatót két kéz készítette. Egy 15. századi, tehát a kódex keletkezésével egykorú vagy közel egykorú kéz kezdte el, s egy 17. századi kéz fejezte be. Utóbbi azonos a kódex tulajdonosával, Johann Fridericus Steinbach lipcsei lelkésszel. A fordítás hiányzó végére kitérve: lehetséges, hogy a hiányzó zárószakasz nevei azért nem szerepelnek a Steinbach által teljessé tett névmutatóban, mert a szöveg végét tartalmazó utolsó levél akkorra már elveszett. A margójegyzetek egy része – ezek többnyire variánsok, valamint verssorokra történő utalások – valóban a másolótól származik, a kiegészítések viszont magától Janustól (5r *qui vicos*; 31r *ventrem non habere*, 34r *nihil aedificasse*, 35r *possum*). Ez utóbbiakat a dolgozatban is sorra veszem (198., 277.). Köszönöm ugyanakkor opponensemnek a további kutatásokhoz egy új szálát bevonó javaslatát, miszerint a fordításvariánsok önállóan is vizsgálhatók/vizsgálendók.

4. Maximálisan egyetértek Takács László azon felvetésével, miszerint a szövegben megfigyelhető, fekete tintával húzott vonalak, virgulák, nem a másolat eredeti rétegéhez tartoznak. Magam is erre a megállapításra jutottam. Többségük attól a fekete tintával dolgozó korrektortól származik, aki a költővel azonosítható. (A disszertációban L^2 -vel jelölve.) Ezek főként tagolójelek, melyek differenciálják, egyben pedig véglegesítik a szöveg tagolását, az „ultima manus” jegyei. Azok a vonalkák azonban, amelyek ugyancsak tőle származnak, és a szavak fölött láthatók, többfunkciósak: legnagyobbbrészt az „i” hang jelzésére szolgálnak, hogy ne legyen özszekeverhető például az „u”-val vagy más felnyúló betűszárral. Máskor azonban más magánhangzók fölött is látjuk őket. A magányosan álló „a”-k és „e”-k fölött azok előljárószófunkcióját jelölik, máshol viszont a magánhangzók hosszú voltára utalnak. Azonban nem következetesen és szisztematikusan. Ám különösen gyakran az idegen tulajdonnevek esetében, amelyek ejtése nyilván nem volt közismert: így például *Demarátus* (11r), *Leónides* (11v), *Arbélis*, 12v), *Táxiles* (13v), *Démades* (14r), *Antágora* (15r) etc. Ebben a funkciójukban e jelek – ha nem is kifejezetten a prózaritmus következetes eszközei voltak, mindenképpen hozzájárultak ahhoz, hogy a fordító által a szövegbe rejtett ritmus olvasás/felolvasás során minél érzékletesebben megjelenhessen – miként ezt opponensem feltételezte.

Ugyanezt a jelzésrendszert egyébként már a scriptor is követi, sőt, későbbi használó/használók is. Ugyanis nem minden vonal származik a Janusnak tulajdonítható kéztől. Azok a balra visszahajló vesszők, amelyeket a *quam* „a”-ja és a *vero* „o”-ja fölött látunk az opponensi véleményben közölt részleten, például nem az ő jelzései, hanem egy másik kéztől származnak. Megfigyelhetjük, hogy a tinta színe, a toll vastagsága is más.

5. Szintén csak egyetérteni tudok opponensem azon lényegi meglátásával, hogy Filelfo a latin irodalmi normákat követi fordításában. Magam is arra a következtetésre jutottam, hogy kettejük fordításmódja között éppen ez a különbség: míg Filelfo a *proprietas Latina*, azaz a latin jelleg megőrzésére törekszik, addig Janus minden tudását mozgósítva a görög jelleg, a *proprietas Graeca* mellett tart ki. Filelfo nyelvi eszközeivel valószínűleg mindenekelőtt a latin kisműfajokat próbálja megközelíteni. Én magam Valerius Flaccus stílusát hoztam fel lehetséges párhuzamként. Nagyon köszönöm a két szép példát Suetoniusból és Cornelius Neposból, további stílusforrásokra mutatnak rá. Filelfo választásait, megoldásait valóban érdemes volna ilyen szemmel is végiglemezni: hol használja fel latin szerzők konkrét fordulatait, miként vonja be a latin irodalom számára mérvadó nyelvezetét saját munkájába, hogyan építkezik abból. Hogy Filelfo nagy szövegapparátussal dolgozott, mutatja egy olyan apophthegma fordítása (174E,

Idanthyrso), amely kontextusából kiragadva meglehetősen homályos. A problémát úgy oldotta meg, hogy rövid magyarázatot szűrt be a szövegbe, s ezt az apophthegma forrása, a Hérodotos-ban található eredeti történet alapján tette (IV, 136, 142). Ez a példa is látványosan illusztrálja, hogy egészen más úton haladt, mint Janus, nem művészi tömörített, egyfajta lexikális minimumra redukált, epigrammaszerű alkotásokat, hanem narratív eszközökkel, valódi történeteket kívánt adni, az apophthegmák anekdotajellegét erősítve. Az idézett esetben sem a kontextusától elszakadt, általánosabb érvényű üzenetet kívánta közvetíteni, célja sokkal inkább az eredeti történet rekonstruálása volt.

6. Végül pedig az „architektonikus” jelzőre térnék ki. Ezzel a Plutarchos által gyakorolt, majd Janus által is megőrzött, Gorgiasra visszavezethető műproza vizuális vetületét próbáltam érzékelteni, melyben a szöveg nyelvi alkotóelemeit építményszerűen, jól struktúráltan helyezkednek el: szimmetrikusan, ellentétesen, körkörösén stb. Természetesen lehet találóbb kifejezést választani helyette.

Végül rátérek **Mayer Gyula** opponensi véleményére.

Ezen a ponton szeretném mind a bizottság, mind pedig a hallgatóság megértését és türelmét kérni, mivel az alábbiakban részletező mikrofilológiai kérdéseket is érintenem kell.

1. Opponensem bírálóatának első felében amellet érvel, hogy nem látja bizonyítva megfigyeléseimet, miszerint Janus Pannonius ismerte és felhasználta volna mind Francesco Filelfo, mind pedig Antonio Cassarino *Apophthegmata*-fordítását, sem pedig azt a feltételezést, hogy Raffaele Reggio a 16. század elején figyelembe vehette Janusét is a maga *Apophthegmata*-fordításához. Mielőtt megkísérlem megvédeni álláspontomat szabadjon egy kis pontosítást végrehajtanom a hangsúlyok terén! Opponensem a bírálóat elején sorra veszi az egyes fejezetek tartalmát, s ennek során így fogalmaz: „[a harmadik fejezet] deklarálja a disszerens tételeit, hogy ti. Janus ismerte és fölhasználta Filelfo és Cassarino fordítását, Regio pedig ismerte és fölhasználta Filelfoé mellett Janus 1467-es fordítását is.” A megfogalmazás és kontextusa esetleg azt sugallhatná, mintha a dolgozat elsődleges célja ezeknek az összefüggéseknek a bizonyítása lett volna, mintha ezek volnának az értekezés fő tételei. Az általam megfogalmazott cél azonban nem ezen összefüggések bizonyítása volt, hanem Janus Pannonius prózapoétikai eljárásainak minél teljesebb feltárása és bemutatása. Filelfo és időnként Cassarino fordítása ehhez mintegy tükörként szolgált, melynek fényében plasztikusabban kirajzolódtak Janus eljárásmódjai. Erre azért is szükség volt, mert véleményem szerint Janus Pannonius a maga fordítását alapvetően Francesco Filelfo fordításának felhasználásával készítette el, szövegformálásának lényegi része volt tehát a reflektív attitűd.

Előjáróban megjegyzem, hogy ezt a vitát valószínűleg csak akkor tudnánk objektív módon eldönteni, ha rendelkezésünkre állnának olyan valószínűségi számítások, amelyek azt mutatják meg, hány százaléknyi esély van arra, hogy két személy egymástól függetlenül ugyanazt a szöveget ugyanúgy fordítja egy másik nyelvre. Illetőleg, hogy egy adott mennyiségű szöveg esetében milyen arányban lehetséges ez. Mivel ilyen számításokról nem tudunk, mindketten csupán saját alapálláspontunkhoz viszonyulhatunk: én ahhoz, hogy a felsorolt számos példa és érv, a nagyszámú és sokféle egyezés bizonyíték arra, hogy Janus felhasználta Filelfoét, opponensem

pedig ahhoz, hogy mindezen felhozott érv nem elegendő. Oponensem ellenérve lexikális: azt mondja, hogy amennyiben egy latin szó megtalálható a korszak elérhető szótáraiban a görög lémma latin megfelelői között, következésképpen az adott görög szó legbevettebb latin változatai közé tartozik, akkor akár ugyanúgy is fordíthatták. Ennek lehetőségét nem cáfolhatom. De visszatérve a korábbi kérdéshez: mégis mekkora a valószínűsége ennek? És milyen százalékban fordulhat elő ez egy adott szövegben? S akkor nem beszéltünk még a változókról. Ilyen például a stílus kérdése. (Ehhez később még visszatérek.)

Szeretném leszögezni mindjárt az elején, hogy nem volt prekonceptióm. Az első pillanatban magam is elfogadtam Janus kijelentését, miszerint nem volt a műnek másik fordítása. Később, amikor kiderült, hogy ez nem így van, tudniillik már létezik Filelfoé, akkor kézenfekvő magyarázatnak tűnt, hogy Janus valóban nem tudott erről. Mégis, pusztán ellenőrzésként elkezdtem összevetni a két verziót, és megdöbbenve tapasztaltam, hogy mindjárt a két präfáció első szavai szoros egyezést mutatnak. (Filelfo Filippo Maria Viscontinak, Janus pedig Mátyásnak ajánlotta fordítását.) Filelfo előszava így kezdődik: *Lectitanti mihi nuper graece quaedam Princeps optime etc.* Janusé pedig: *Lectitanti mihi, Rex Matthia, nuper etc.* A kezdőszavak egyezésén túl Janus első mondatai pedig Filelfo kezdőmondatainak tömörebb parafrázisaként tündek fel. Meglepő volt az egybeesés, ezért ellenőriztem a szövegkezdéseket a humanista incipitek lexikonában. A nyelvi struktúra – participium preaesens imperfectum particium coniunctumként dativusban kiegészítve a személyes névmás dativusával és valamilyen adverbiummal – valóban nagyon gyakori a humanista irodalomban. Én például sokszor találkozom a *Saepe cogitanti mihi* formulával. Azonban *Lectitanti mihi nuper*-ből a Bertalot-féle humanista incipitek lexikona csak hármat ismer, közülük az egyik Filelfoé a saját *Apophthegmata*-fordításának előszavában, a másik pedig Janusé az övében.¹² (Ráadásul a *lectito* igét Filelfo előszeretettel használja. Jeroen de Keyser 2015-ben megjelent Filelfo-levélkiadását néztem át ebből a szempontból.¹³ Ezzel szemben Janusnál a versekben egyébként egyetlen egyszer fordul elő a *lectito*: M80 = I 362 Tel., *In Rufum*.) E meglepő eredményt követően elkezdtem összevetni a két előszó teljes szövegét, és azt találtam, hogy közöttük szoros tartalmi megfelelések vannak. Miként említettem, Janus első mondatai parafrázeálják Filelfo első mondatait. Az átvett elemeknek még a sorrendje is megegyezik. Közös gondolatmenetük a következő: „olvasgatás közben a minap mindkettejüknek sok csodálatos görög mű került a kezébe Plutarchostól, a bölcs és igen tudós szerzőtől, s közöttük váratlanul felbukkant egy könyvecske a szóban forgó művel. Mindketten alaposan megnézték, újra és újra átforgatták, és úgy találták, hogy nagyon érdemes és jeles munkáról van szó.” (Dissz. 69.) Ezt követően pedig nyomon lehet követni, hogy miként szervezte Janus narrációját a Filelfo-féle előszó. A költő Filelfo bizonyos szempontjait inspirációként használta, a következőképpen: Filelfónál Plutarchos mint nagy tudású filozófus jelenik meg, Janusnál komoly filozófus, hiteles *historicus* és jeles szónok. Filelfónál Traianus *vir et imperator*, Janusnál Mátyás *rex et imperator*. Filelfo nyugodt perceiben fordított, Janus néhány éjszakát töltött a fordítással. Filelfo leírja, hogy mit tett Traianus a Római Birodalommal, Janus pedig azt, hogy Mátyás ugyanezt teszi a keresztény világgal. Filelfónál a mű tükör Filippo Maria Visconti számára: ő már olyan, mint a legkiválóbb uralkodók. Janus szerint pedig Mátyás lehet olyan, mint Traianus, ha hallgat a bölcs férfiak tanácsára. Ezek az elemek természetesen

¹² Ludwig BERTALOT, *Initia Humanistica Latina: Initienverzeichnis lateinischer Prosa und Poesie aus der Zeit des 14. bis 16. Jahrhunderts*, 2 Bände (Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1985), II, 574, Nr. 10443–10445.

¹³ Francesco FILELFO, *Collected Letters: Epistolarum Libri XLVIII*, Vol. I, ed. Jeroen DE KEYSER, Hellenica 54 (Alessandria, Edizioni dell’Orso, 2015).

tekinthetők topikusnak, miként arra opponensem rámutatott. Ám mindez együtt: a szó szerint megegyező kezdés, az első mondatok tartalmi és strukturális, sorrendbeli azonossága, valamint a megjelölt szempontok közös jelenléte a két szövegben óhatatlanul is a közöttük lévő kapcsolatot sugallják.

Opponensem ezen a ponton felteszi azt a kérdést, hogy ha Janus ilyen erősen alludál Filelfo bevezetőjére, miért hallgatja el azt. Nos, erre valószínűleg nem lehet egzakt választ adni. Ám hadd fordítsak egyet a kérdésemre: szükséges-e mindig megnevezni az allúzió tárgyát? Különösen az *imitatio* és *aemulatio* e korszakában, amelyben az igényes írásbeliség szövegek jelöletlen újrafelhasználásából is építkezik? Ám e konkrét esetben véleményem szerint mégis az történet, ami oly sokszor napjainkban is: valaki talál egy munkát, aminek a segítségével könnyen és gyorsan meg tudja alkotni a magáét.

Korábbi fordítások felhasználása, alapként való vétele a korszakban nagyon gyakori volt. A humanisták ritkán fordítottak olyan görög szöveget, amelynek nem létezett korábbi latin fordítása. Éppen Antonio Bonfini sikerületlen Philostratos-fordításán figyelhetjük meg, hogy utóbbi esetben milyen eredmény születhetett. (Ehhez lásd Bolonyai Gábor dolgozatait!) Janus saját gyakorlatából is hozhatunk egy másik példát is erre: Ritoók Zsigmond mutatott rá, hogy a költő az egyik Homéros-részlet (*Ilias*, II, 299–330, Diomédés és Glaukos találkozása) fordításához felhasználta Cicero fordítását (*De divinatione*, 2, 63–64). Tulajdonképpen ott is ugyanúgy jár el, mint a Plutarchos-fordításban: egyik sorát átveszi Cicerónak, a másikat viszont elutasítja. És ebben az esetben sem jelöli a kapcsolatot.¹⁴ Az *aemulatio* e jelenségével mindenképpen számolni kell. Természetesen van némi különbség a tekintetben, hogy valaki antik vagy kortárs szerzőt használ fel, ám tapasztalataim szerint – és számomra ez az elemzés egyik nagy tanulsága – a szövegek felhasználásának módjában nincs. A humanisták mind az ókoriak, mind a kortársak szövegeivel adott esetben nyelvi nyersanyagként bánnak, amelyből szabadon építkezhetnek saját céljaiknak megfelelően. Voltaképpen ez az *imitatio* egyik nagy titka, amit olyan nehéz a modernitás felől megérteni: a szöveg átalakított formában új minőséget ölt, új identitást vesz fel; régi, de mégis új, másé, de mégis az enyém. Érthető és logikus, hogy ez a fajta anyagkezelés transzponálódott a kortárs szerzőkre is. Nem beszélve arról, hogy Janus a saját szövegével is ugyanígy bánik, azt nyersanyagként kezeli, hiszen epigrammáihoz felhasználja saját fordításait, azokból alkot epigrammát: s nem csak a gondolatot veszi át, hanem a nyelvi matériát is (vö. Dissz. 38–39.).

S ha nem is egzakt válaszként arra a kérdésre, hogy Janus miért nem jelzi Filelfo verziójának felhasználást, ám legalább orientációként ideillik Csehy Zoltán megállapítása: „Az újrafordításból hiányzik az úttörés heroizmusa ...”¹⁵ S ez a megállapítás azzal együtt is igaz, hogy az *aemulatio*, a versengési vágy, a jobbat alkotás vágya nagyon erős motivációt jelentett az újrafordításra korszakunkban is. Janus éppen ilyen okból fogott bele például saját Homéros-fordításba. A versengő fordításokat, miként korábban volt róla szó, Paul Botley is önálló kategóriának tekintette. Említettük, hogy Démosthenés Ktésiphón érdekében mondott beszédét Leonardo

¹⁴ RITÓÓK Zsigmond, „Ilias 2, 299 – 300 Janus Pannonius fordításában”, in *Humanista műveltség Pannóniában*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor (Pécs, Művészetek Háza, Pécsi Tudományegyetem, 2000), 27–38., 33.

¹⁵ CSEHY Zoltán, „Örök jelen(Lét)Re Kárhoztatva. Az újrafordítás néhány kérdése az antik versfordítás viszonylatában”, *Studia Litteraria* 63 (2024)/1–2: *Fordítás – újrafordítás – újírás*, 58–74. (58–59.)

Bruni, Lorenzo Valla és Georgius Trapezuntius is lefordította. Csehy Zoltán nagyon pontosan írja le a jelenséget:

„A hagyományhoz való viszonyulást örökös termékeny vitapozícióként is felfoghatjuk ... Az újrafordítás viszonypozíció: az ismétlés aktusát sejteti, ugyanakkor ez a megismételt aktus épp-hogy egy másfajta szöveg létrehozására irányul. A viszonypozícióba helyezkedő szöveg akár el is törölheti előzményeit ..., da akár párbeszédbe is kerülhet azokkal, sőt az olvasót is bevonhatja ebbe a polifón diskurzusba ... Vannak olyan irodalmi helyzetek is, amikor a párhuzamos újrafordítások versengő lendülettel sorjáznak: a Nyugat generációi ebből szinte sportot űztek, s nem egyszer kölcsönöztek jól sikerült elemeket az elődöktől vagy korrigálták azok megoldásait. Miért van az, hogy például se Babits Mihály, se Kosztolányi Dezső, se Radnóti Miklós, se Weöres Sándor, se Vas István nem fordított egyetlen olyan antik verset se, melynek ne lett volna korábbi magyar fordítása? A magyarázatnak csak egy része az, hogy az antik fordítás már a korábbi században is kiemelt presztízzsel bírt, és szinte »minden« jelentős költői szövegnek készült jobb-rosszabb magyar variánsa.

A poétikai váltás, a műfordítói értelmezések komplex hálózatának modifikálódása nyilván ebben nagyobb szerepet játszott.” – Hangsúlyozza a költő és műfordító Csehy Zoltán.

A Filelfo-Janus kapcsolat bizonyítása az egész disszertáción végighúzódik. Nem csupán azon a két példán alapul, amely a *Francesco Filelfo fordítása – a fordítás önálló, autentikus mű* című, az elemzéseket megelőző fejezetben található, és amelyet opponensem kiemel. Ez valóban nem volna elegendő a tétel bizonyítására. Erre a szempontra, a Filelfo-Janus kapcsolat felmutatására a disszertációban végig nagy figyelmet fordítottam, valamennyi elemzett példában félkövérrel jelöltem a kettejük közötti átfedéseket, majd feltártam, megmagyaráztam a kapcsolatot. Mind ezt bizonyító erejűnek vélem, és az érvelés részének is szántam. A kérdés némiképp összefügg a dolgozat *dispositió*jának Darab Ágnes által is jelzett problematikájával. Mivel a Filelfohoz való viszonyt a poétikai elemzés egyik alapjaként tekintettem, ezért azt jobbnak láttam az elemzéseken belül, az adott apophthegmánál tárgyalni. A bevezetőfejezetet azért nem dúsítottam további példákkal, mert a későbbiekben csaknem minden egyes elemzett apophthegma visszatér erre a kérdésre. Emellett egy önálló fejezet is foglalkozik a kettejük fordítása közötti kapcsolat módozataival (*Viszony Filelfo fordításához*). A bizonyítást tehát az egész disszertáció hordozza, nem csupán az említett bevezetőfejezet és a kiemelt néhány példa, miként azt az opponensi vélemény esetleg sugallhatja.

Mindenekelőtt álljon itt egy olyan példa, amelyben az egyszerű, mennyiségi összehasonlítás is szemléletes, azaz a közös szavak aránya magas. (A megegyező szóanyagot félkövérrel jelöltem.)

Filelfo 4r¹⁶

Janus 5¹⁷r

¹⁶ Francesco Filelfo szövegei az editio princeps müncheni példányából származnak: Venetiis, Vindelinus de Spira, 1471, GW M34400, IISTC ip00816000. Az általam használt példány: München, Bayerische Staatsbibliothek, 4 Inc.c.a. 25-1 <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00060048?page=,1>

¹⁷ A Janus Pannonius-részletek forrása a disszertációban tárgyalt lipcsei kódex: Leipzig, Universitätsbibliothek, Rep. I 80.

Cyrus iunior

cum lacedaemonios : ut secum **societatem** facerent hortaretur :

dicebat

cor sibi longe **gravius** esse **quam fratri** :
quodque et **plus meri** quam ille biberet et
melius ferret.

Et ut ille **vix** in venationibus **equis**
insisteret.

At difficilioribus in rebus **ne in solio quidem.**

Hortabatur autem

viros ad se mitterent :

monens et **pollicens** : **peditibus equos se daturum,**

equitibus vero **currus. Vi**

cos autem quibus **praedia** essent

at **eos qui vicos possiderent** :

facturum se **urbium dominos.**

Argenti vero et **auri non numerum sed**
pondus iis **fore.**

Cyrus iunior /

Lacedaemonios ad belli **societatem** pellectans ·

aiebat ·

cor se habere **gravius quam fratrem** ·

plus etiam illo ebibere **meri** *

ac **ferre melius** ·

Ac illum **vix** inter venandum **equo** insidere ·

ubi vero terroris aliquit immineret *

ne solio quidem ·

Cohortabatur subinde *

ut **viros ad se mitterent** //

pollicens * **peditibus** quidem **equos daturum** ·

Equitibus autem **currus** ·

praedia habentibus **vicos** ·

qui vicos possiderent ·

eos urbium dominos facturum ·

Argenti et **auri non numerum fore sed**
mensuram.

Stylus

Ha egy kicsit kitágítjuk a kérdést, mindez a stílus nagy problematikájába ágyazódik. Ezen a szinten ugyanis, amelyen Filelfo és Janus is mozgott, a nyelvi eszközök kiválasztását a stílus határozta meg. Mind a forrásszöveg, mind a célszöveg stílusa s legfőképp a tudatos fordító stílárís elvei. A stílus az itáliai humanista irodalom egyik legfőbb kérdésköre. Kifejezetten a fordításokról szólva Leonardo Bruni a korszak egyik legfontosabb fordításelméleti munkájában, a *De interpretatione recta*ban éppen amellett érvel, hogy az igazán jó fordító stílárís megfelelésre törekszik. (Hozzáteszi, hogy a legkiválóbb fordító a mű *concinntas*ának, *compositio*-jának, tehát a művészi elrendezésnek és a hangzásnak visszaadására is képes.) A disszertáció konklúziója, hogy mind Filelfo, mind Janus tudatos elvek szerint fordított. Mindketten felismerték az eredeti mű stílusát, és tudatosan választották meg a saját célnyelvi eszközkészletüket. A szóválasztás is e stílárís elvek függvénye, ám csupán egy része annak. Kétség nem fér hozzá, hogy mindketten több stílárís regiszterben is képesek voltak kiválasztani a görög szavak pontos latin megfelelőjét. Jellemző, hogy Janus csupán akkor vette át Filelfo változatát, ha az saját

elveinek többé-kevésbé megfelelt. Tehát akkor, ha nagyjából megfelelőnek tartotta a szóválasztást, struktúrát, a szórendet és a hangzást. Ritkán változtatás nélkül, legtöbbször ügyesen átalakítva saját elveinek megfelelően. Bravúrja éppen ez utóbbiban állt. Hozzáteszem, hogy ha hierarchiát kell felállítani szempontjai között, nála a hangzás és a szép elrendezés állt az első helyen, kiegészülve a rövidség erényével. Minden másban inkább tett engedményeket. (Mellesleg szólván vannak olyan apophthegmák, ahol Janus nem követi az itáliai humanistát. E fordításai egészen mások. Véleményem szerint, ha Janus nem támaszkodik Filelfo szövegére, még sokkal jobb lett volna végeredmény.)

Ami a szóválasztást illeti, kétféle attitűdöt figyelhetünk meg a részéről. Egyfelől valóban sok a lexikális átfedés közte és Filelfo között. Filelfo szóválasztásait alapvetően azért fogadhatta el, mert az itáliai humanista – felismerve az eredeti lexikális egyszerűségét mint bizonyos értelemben műfaji követelményt – a megfelelő latin szókinccset alkalmazta, tudniillik a legegyszerűbb szavakat. Hogy a plurtarchosi apophthegma stílusának ez felelt meg leginkább, azt nyilván Janus is azonnal átlátta. Ám van egy másfajta attitűd is Janus részéről. Sokszor nem veszi át Filelfortól az egyszerű szavakat, hanem szinonimákat keres. (A legtöbbször egyébként ilyen esetekben is feltárható a kapcsolat az ő és Filelfo fordítása között a szintaktikai struktúrák szintjén, a szókinccs tekintetében azonban feltűnő a más keresése.) Itt mindenképpen tetten érhetjük az *aemulatiót*, ám mégis inkább úgy fogalmaznék, hogy a szóválasztás egy bizonyos rétegében a költő saját stratégiákat követ, és ez költői lényével s ebből fakadó stílárius intencióival állhat összefüggésben. Az egyik ilyen stratégia a szavak intenzitásának fokozása. Plutarchos apophthegmái lexikálisan vérszegények. Míg Filelfo ezt elfogadja, s inkább a lazább, oldottabb, narratívabb felépítéssel kíván „javítani” a szövegen, addig Janus más utat választ: egyfelől fokozza az eredeti tömörségét, másfelől pedig a szavak képviségének, erejének, intenzitásának növelésével teszi élményszerűbbé a szöveget. (Modern terminussal ezt szemantikai dúsításnak nevezhetjük.) Ezzel csaknem elérkeztünk epigrammáinak legalapvetőbb poétikai eszközeihez. Ez a fajta lexikális fokozás megfigyelhető például egy epigrammapárban: a Marcello verseinek fordítására írott epigrammában a szerelem tüze metaforájaként az *ignis* (‘tűz’) szó szerepel (M 281), míg a rövidebb, tömörebb változatban az *incendia* (‘tűzvész’) (M 282). A költő tehát prózafordításában is ugyanúgy jár el, mint epigrammáiban, e lexikálisan nagyon takarékos, redukált műfajban. De más szempontból is tudatosan bánik a szókinccsel. Egy alkalommal, amikor lecseréli Filelfo főneveit, egyöntetűen az archaikus latinból veszi saját megoldásait. Egyfajta archaikus miliót létrehozva így az apophthegmában (Dissz., 229. skk.)

Ezt a kétféle viszonyulást, az elfogadást és az elvetést figyelhetjük meg tehát Janus részéről Filelfo szókinccsével szemben, ám végtelenül tudatos megfontolások alapján.

Szintaktikai struktúrák átvétele

Visszatérve fő gondolatmenetünkhöz: arra, hogy Janus felhasználta Filelfo fordítását, nem csupán a szó szerinti egyezésekből következtethetünk. A kapcsolat sokszor ennél jóval szofisztikáltabb, esetleg csak a szintaktikai struktúrában, a grammatikai szerkezetben mutatkozik meg. A disszertáció erre is nagyon sok példát hoz. Sajnálatos módon opponensem ezt az aspektust, érvelésemnek ezt az oldalát figyelmen kívül hagyta, jóllehet bírálatának első soraiban maga is megállapítja, hogy a Janus-fordítást összetett módon elemzem. Az ő oldaláról ez természetesen

érthető, hiszen ha valamit elsődleges síkon elvetünk, megcáfolunk, akkor a másodlagosnak tűnő elemek cáfolatától eltekinthetünk. Ám a szókincs és a nyelvi struktúra mégis minden esetben együtt vizsgálendő. Hiszen a szavak egy bonyolult nyelvi szisztéma részei, amelyben minden mindennel összefügg, miként erre a stílus kapcsán valamelyest igyekeztem rámutatni. Ennek alapján két szöveg közötti összefüggések akkor is feltárhatók, ha konkrét, szó szerinti kapcsolat nincsen közöttük. Véleményem szerint Janus és Filelfo esetében is sok ilyen példa van. De ugyanerre mutatott rá Ritoók Zsigmond a már említett *Ilias*-fordítás kapcsán, amikor feltárta, hogy Janus felhasználta Cicero fordítását a sajátjához. Azonban itt sem nyilvánvaló azonosságok tűnnek elő, hanem felépítésükben, hangzásukban, esetleg bizonyos szavak tekintetében Cicero fordítására emlékeztető megoldások.¹⁸ Ritoók is megállapította, hogy a felhasználás ellenére Janus egészen mást alkotott, mint Cicero, s a stiláris megfontolások itt is alapvető szerepet játszottak.

Nem magától értetődő, hogy az egyes fordítók milyen grammatikai megoldást választanak. Különösen olyan esetekben nem, amikor a görög jelenségeknek nincs teljesen ekvivalens megfelelője a latinban.

Ilyen például a participiumok kérdése. Ha a görögből latinra fordítók hűségesek akartak lenni a stílushoz is, akkor nagy problémát okozott számukra a görög participiumok visszaadása. Nem mindegyik van meg ugyanis a latinban. Problémát okozott például az aoristos participium, amely aktívumban is magába foglal egyfajta előidejűséget. Aktív előidejű participium pedig csak a déponens igék esetében volt képezhető latinul, azok participium perfectumából, ha éppen volt jelentésileg megfelelő álszenvedő ige. De ha volt is, akkor sem okvetlenül éltek vele. A grammatikai jelenségek visszadása terén általában is igaz, hogy nem volt egyetlen érvényes megoldás. Minden döntés a stílus szempontjából született meg, s lehetett hűségeseknek maradni a forrásnyelvi stílushoz akkor is, ha a fordító máshogy konstruál. (Ezt jelöli a disszertációban a grammatikai allúzió fogalma.) Ezen a téren már nagy volt a szabadság.

Nézzünk egy példát! Az előszóban szereplő apophthegmában, amelyben a szegényember vizet kínál a nagykirálynak mint egyetlen kincsét, a görögben ez áll: ἐκ τοῦ ποταμοῦ [...] ὑπολαβὼν ὕδωρ.¹⁹ Azaz: „a folyóból merítve vizet”. A „merítve” – ὑπολαβὼν – aktív aoristos participium. Jelen esetben fontos volt az előidejűség, hiszen a víz már ott volt a szegényember kezében. Filelfo ezt úgy oldotta meg, hogy a jelentésileg körülbelül megfelelő latin igének – ő a *hauriōt* választotta – a participium perfectumát vette, és azt nem az alanyra, tehát a szegényemberre alkalmazta, mint a görög, hanem a tárgyra, a vízre. Azaz: *aquam ... haustam ... e flumine* ('a folyóból merített vizet'). Janusnál ugyanezt a megoldást látjuk, csak más igével: *sumptam ... e fluvio ... aquam*. Kettejük között most grammatikai szinten jelenik meg a kapcsolat, bár a szavak különböznek. Hangsúlyozni szeretném, hogy ez a megoldás – a participium áthelyezése – bár kézenfekvőnek tűnik, nem az. Filelfo az esetek nagyobbik részében ilyen helyzetekben sokkal szívesebben bontja mellékmondattá a participiumot, összhangban a saját stiláris elképzeléseivel. Janus az, aki minden erővel próbálja őrizni a participiumok által is képviselt nominális,

¹⁸ Lásd az előző jegyzetet!

¹⁹ A görög szövegek forrása: PLUTARCHUS, *Moralia II.*, ed. Wilhelm NACHSTÄDT, Wilhelm SIEVEKING, John Bradford TITCHENER, Bibliotheca Teubneriana (Leipzig, BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1971).

névszói jelleget, amely mind a forrásszöveg, mind pedig a célszöveg általa választott stílusának olyannyira megfelelt. Ezért is fogadhatta el, másolhatta le, például itt, Filelfo megoldását.

Most nézzünk egy olyan példát, amelyben hasonló helyzetben eltérő megoldást választottak. Az opponensem által is idézett apophthegmában, amelyben a nagykirály megharagszik az elpártoló babilóniaiakra, és puhány életmódra kárhoztatja őket, a szavak szintjén is sok átfedés van Filelfo és Janus között. Mindjárt az első sor négy nyelvi egységéből három azonos kettejüknel, ha csak a szavakat nézzük. (Közülük kettő értékelhető lexikálisan, a ’babilóniaiak’ szó csak grammatikailag.) De nézzük meg ezek grammatikai formáit! Ebben az egyetlen rövid egységben három participium van, ami három mellékmondatot rövidít. Ráadásul mindhárom participium aoristos. Kettő esetében Filelfo és Janus átültetése mind lexikálisan, mind pedig grammatikailag megegyezik, s a közös megoldások őrzik a participiumi formát (ezekről később szölok). A harmadik azonban nem, ez pedig a dativusban álló ’babilóniaiak’ szóval egyeztetett ἀποστᾶσι, az ἀφίστημι aktív aoristos participiumának dativusa; fordítása: ’az elpártolóknak’. Ezt a participiumot Filelfo mellékmondatként bontotta: *quoniam deficcissent*, ’mivel elpártoltak’, Janus pedig – újfent a nominális stílus védelmében – inkább névszót választott: *ob defectionem*, ’az elpártolás miatt’. Ez az eset tehát gondolatmenetünkben arra példa, hogy a vizsgált grammatikai jelenség, az aoristos participium visszaadásának nem csak egyetlen lehetősége volt, a fordítók stílári megfontolásaik fényében eltérő megoldásokat is választhattak. Mindebből következik, hogy azokon a pontokon, ahol a görög nyelvi jelenségeknek nem volt tökéletes megfelelője a latinban, ahol több megoldás is lehetséges volt, s kiválasztásukat a stílus döntötte el, ám mégis megegyeznek grammatikailag, sőt még a választott szó vagy kifejezés is azonos, erősen gyanakodnunk kell, hogy Filelfo követéséről van szó.

Erre lehet példa ugyanezen szakasz két másik participiuma. A mondatkezdő ὀργισθεῖς (’megharagudva’) passzív aoristos participium, amely a fönt is bemutatott nehézségeket támasztja. A Filelfo által választott megfelelője, az *iratus* a már megfigyelt eljárás eredménye, hiszen a jelentésében megfelelő deponens ige – *irascor* – participium perfectuma. S ugyanezt a megoldást látjuk Janusnál is. Szintén megegyezik kettejüknel a κρατήσας – ’győzedelmeskedve’, ’felülkerekedve’, ’hatalmába kerítve’ – aoristos participium fordítása lexikálisan és grammatikailag is. Mindkettejüknel a következő áll: *potitus victoria* (’győzelemmel hatalmába kerítve’). A κρατήσας-ra a *victoria potitus* választása azonban nem magától értetődő. Miként láttuk, e participiumok fordítását grammatikailag is többféleképpen lehetett megoldani, ám most a lexikális megfelelés sem egyértelmű. A κρατέω igének számos más fordítási lehetősége van. Ha egy pillantást vetünk Janus szótárára, a *potior* nem is szerepel, csupán a *dominor*, *teneo* és *vinco* (Bécs, ÖNB, Suppl. gr. 45, f. 156r). Ráadásul a klasszikus latinban a *potior* önmagában, a *victoria* nélkül jelentette a győzedelmeskedést és birtokba vevést. A *victoria potiri* nem klasszikus, hanem középkori kifejezés, s nem is tűnik túl gyakorinak.²⁰ A kettő együtt, a megegyező nyelvtani forma és a megegyező ritka kifejezés határozottan sugallják az átvételt.²¹

²⁰ Előfordul például az egyik anoním Vergilius-életrajzban, a *Vita Gudianae I*-ben: *Octavianus potitus victoria Antonium interfecit*; Jord. de Reb. Goth. 13; Petr. Diac. 4, 62. Továbbá: „Zsigmond királynak ... adományi privilégiuma 1406”, in WENZEL Gusztáv, *Stibor vajda. Életrajzi tanulmány*, Budapest, 1974, 127–133 (131.), vö: LLMAeH, s. v. *arripio*.

²¹ Janus megfordítja a szórendet: *victoria potitus*, ezzel egy longum után egy creticusszal és egy baccheusszal, ritmikusan zárja a colont. Janus tudatosságára és tájékozottságára jellemző, hogy a latin költészetben a *potitus*

A főntebb teljes terjedelmében idézett, ifjabbik Kyrosról szóló apophtegmában isocolont alkot néhány olyan colon, amelyben az első helyen tárgy, a másodikon pedig birtoklást jelentő ige áll participiumban.²² Körülbelül így: a lovat birtoklóknak ... / a földeket birtoklóknak ... / a falukat birtoklóknak. A 'lovakat birtoklóknak' szintagmát Filelfo az *eques*, 'lovas' szóval adja vissza. Egyfelől nem jár el helytelenül, mert a megelőző colonban, vele párhuzamos helyzetben a görögben a 'gyalogos' szó szerepel. Ám eltekint attól, hogy a 'lovakat birtoklók' megfogalmazásnak itt tartalmi és retorikai szerepe van. Nem csupán az isocolon miatt, hanem a gondolatok láncolata is igényli. Ez a következő: [az ifjabbik Kyros] azt ígérte, hogy a gyalogosoknak lovakat ad, a lovakat birtoklóknak szekereket, a földeket birtoklóknak falvakat, a falvakat birtoklókat városok uraivá fogja tenni. Az *eques* alkalmazásával ez a formai és tartalmi ritmus megbicsaklik. Filelfónál teljesen felbomlik az isocolon is. Janus ebben az apophtegmában és különösen ennél a résznél nagyon sok mindent átvesz Filelfótól, az *equest* is. Ám allúziós megoldásokkal mégis igyekszik rekonstruálni az isocolont. Ez az eset arra példa, hogy az *eques* választása az adott helyen nem következett egyértelműen a görög eredetiből, hanem Filelfo egyéni, az eredetitől kissé eltérő megoldása volt. Nem magától értetődő tehát, hogy Janusnál is feltűnik ugyanez a szó. Az ilyen esetek mindenképpen szorosabb kapcsokat jelentenek a két fordítás között.

Most nézzük a μῆλον ὑπερφυῆς μεγέθει, azaz a 'természetesnél sokkal nagyobb méretű alma' fordítását!²³ Filelfo genitivus qualitatiszal adja vissza a méretet: *malum ingentis magnitudinis*, azaz 'hatalmas nagyságú alma'. Janusnál ugyancsak genitivus qualitatis áll: *malum eximiae magnitudinis*, 'rendkívüli nagyságú alma'. Csupán a melléknév különbözik tehát. A grammatikai forma azonosságából máris gyanakodhatunk a kapcsolatra a két szöveg között, hiszen itt is elképzelhető lett volna többféle megoldás, például a görögre jobban emlékeztető tekintethatározó vagy csupán egy találó jelző. Ám ha megnézzük Cassarino fordítását, akkor feltárul a titok nyitja. Nála ugyanis a következő szerepel: *malum eximiae magnitudinis*. Pontosan ugyanaz, mint Janusnál: a grammatikai szerkezet és a szavak is megegyeznek. Nem kétséges, hogy Janus megoldása azúttal honnan származik. Annál is inkább, mert más azonosságokat is találunk ebben az apophtegmában Janus és Cassarino fordítása között: a δεξάμενος ἠδέως-t ('örömmel elfogadva') Filelfo mellékmondattá oldja (*iucunde suscepit*), Janus pedig egy hiányos ablativus absolutust alkot úgy, hogy megelőzőleg passzívvá alakította a mondatot, amelyben már nem Kyros, hanem az alma az alany: *accepto libenter*. Az átalakítás tehát eltér a görögötől, s nem evidens ez a megoldás. Láttuk, hogy Filelfo is más megoldás mellett döntött. Ennek ellenére Janus verziója egy az egyben visszaköszön Cassarinónál, mikén a teljes kurzívált rész is az alábbi példában. Nem kétséges tehát, hogy Janus változata honnan származik. (Félkövérrrel a Filelfo-Janus, kurzívval a Cassarino-Janus, aláhúzással pedig a Filelfo-Cassarino egyezéseket jelöltem.)

„Amikor egy szegény ember a természetesnél sokkal nagyobb almát kínált neki, örömmel elfogadta, és így szólt: Mithrászra, azt hiszem, ez az ember egy várost is nagyra tudna tenni kicsiből, ha rábíznák.”

rendszerint verssorvégeken szerepel metrikai tulajdonságai miatt, a *victoria* pedig – nem ablativusban, mint itt, hanem nominativusban – a verssorok második felében, az utolsó, gyakran egy spondeust alkotó zárószó előtt.

²² 173E–F, a teljes apophtegmát görögül, valamint mind Janus, mind pedig Filelfo fordításában lásd alább.

²³ 174A, Artoxerxés Mnémón/2. Vö. Dissz. 148–149. Antonio Cassarino szövegeinek forrása: Città del Vaticano, BAV, Vat. lat. 3349.

Πένητος δ' ἀνθρώπου μῆλον ὑπερφυῆς μεγέθει προσενέγκαντος αὐτῷ · δεξάμενος ἠδέως ·
 ἔφη τὸν Μίθραν· εἶπεν · οὗτός μοι δοκεῖ καὶ πόλιν ἂν ἐκ μικρᾶς μεγάλην πιστευθεὶς
 ἀπεργάσασθαι.'

Filelfo (4r)

Paupere autem **homine malum** ingentis **magnitudinis ei** offerente iucunde suscepit 'per So-
 lem' **inquiens** 'hic is **mihi videtur** quem **urbem** quoque ex **parva magnam reddere posse**
 existimavi.'

Janus (5r)

Cum **homo pauper malum ei attulisset eximiae magnitudinis** · **accepto libenter** ·
 Per Mithram **inquit** · **hic mihi videtur** * vel civitatem suae commissam fidei * amplam
 e pusilla **redditurus**.

Cassarino (104v)

Cum **ei pauper** ac tenuis quidam **malum eximiae magnitudinis attulisset** eo **libenter accepto**
inquit per Mithram videtur hic urbem quamvis **parvam accipiens** vel **magnam posse reddere**.

Ugyanezt a hármas kapcsolatot látjuk a következő epigrammában. Csupán a 'háború után' szó-
 kapcsolatot emeljük ki (μετὰ τὸν πόλεμον). Ezt Filelfo a görögnek megfelelően, előljárószó és
 főnév kapcsolatával fordította (*post bellum*), Cassarino viszont ablativus absolutussal: *bello*
confecto. S ez szerepel Janusnál is. Nagyon valószínű, hogy átvételről lehet szó. (Félkövérrrel a
 Filelfo szövegével való egyezéseket, kurzívval pedig a Cassarino-Janus egyezéseket jelöltem.)

„[Gelón] pénzt kért a polgároktól, és amikor azok zúgolódtak, azt mondta, hogy meg fogja adni.
 Meg is adta a háború után.”

175A, Gelón/3	Filelfo 5r	Cassarino 105v	Janus 6v
Αἰτῶν δὲ χρήματα τοὺς πολίτας · ἐπεὶ ἐθορύβησαν · αἰτεῖν εἶπεν ὥς ἀποδώσω · καὶ ἀπέδωκε μετὰ τὸν πόλεμον.	Idem cum ob petitas pecunias cives tumul- tuarent: eo se pacto petere pecunias dixit ut eas restitueret: quas etiam post bellum restituit .	Pecunias a civibus pe- tens <i>ubi tumultuatum</i> sensit <i>mutuo</i> se eas petere ait tamquam <i>bello confecto</i> redditurus . idque ita egit.	Pecuniam petens a ci- vibus · <i>ubi</i> excitarunt tumultum · petere se dixit <i>mutuo</i> · et <i>bello confecto</i> restituit .

Cassarino és Regio

Az utóbbi két példában már Cassarino is szerepelt. Róla és Raffaele Regiőről azért kell szólnom, mert, miként jeleztem, opponensem Janus fordításának velük való kapcsolatát sem látja bizonyítottnak. Mindkettejüket csak alkalmyszerűen vontam be az elemzésbe, csakis akkor, ha indokoltnak éreztem. Főnt láttuk, hogy Cassarino megoldásainak átvételére, annak módjára ugyanaz érvényes, mint Filelfóra. Az átvételeket nem csupán az egyes szavak szintjén, hanem a teljes nyelvi struktúrát és a stílust figyelembe véve kell vizsgálni. Ám ha csak a szókincsről beszélünk, véleményem szerint a ritka és nem magától értetődő szavak használata is rá tud világítani összefüggésekre, ha egyéb körülmények is alátámasztják ezen kapcsolatokat. Janus Cassarinótól veszi például a transliterált görög szavak egy részét (*Mithras, byssinus*). Miként érzékeltettem, a transliteráció a 15. században tudatos döntés eredménye, a *proprietas Latina* vagy a *proprietas Graeca* melletti állásfoglalás függvénye. Cassarino is ez utóbbi felé tendált. De például Cassarino adhatta Janusnak az ötletet arra is, hogy a 'zsoldoskatoná'-ra az eredendően plautusi, ám ilyen értelemben és főnévként használva a középkori latinban dokumentált *conductitius* szót használja. A kérdéses apophthegmát Cassarino ugyanis a *conduxi* igével zárja. Alkalmanként nagyon jelentős szó szerinti egyezések is kimutathatók Cassarino és Janus fordítása között. Ilyen például az Epameinondasról szóló 18. apophthegma, amelyben 9 colonból 7 csaknem teljesen megegyezik (Dissz. 268–269. o.).

Cassarino 126r

Volens item **Boetios ocio corruptos ac solutos** .
 assidue **in armis continere** .
quotiens biotarchis
 qui *summus apud eos magistratus* erat .
crearetur .
monens dicebat .
 adhuc viri consulite .
 nam si ego dux ero .
 erit **vobis omnino militandum**.

Janus 27r

Boetos otio solutos ·
 volens semper **in armis continere** ·
quotiens boeotarcha ·
idest summus eorum magistratus ·
creabatur ·
admonens dicebat ·
 Amplius deliberate o viri ·
 nam me imperium obtinente ·
militandum vobis est.

Ebben a példában még egy olyan pontot találunk, amelynek megléte nem magától értetődő Janus szövegében, ugyanis nincs benne a görög eredetiben, Cassarino fordításában viszont igen (*idest summus eorum magistratus*). (A kérdéses részt főnt kurziváltam.) Ez ugyanis kiegészítés, magyarázat. A magyarázat beszúrása azonban nem jellemző Janusra, ezzel a módszerrel csupán a legvégső esetben él. Máshol nehezen értelmezhető, homályos görög szavakhoz sem fűz magyarázatot, gond nélkül átveszi őket (pl. *byssinus*), itt azonban megmagyarázza a βιοιόταρχης ('boiótok vezetője') kifejezést. Véleményem szerint ezt Cassarino szövege alapján teszi, s miként látjuk, a magyarázat megszövegezése is lényegében azonos.

S álljon itt még egy példa arra, hogy Janus változata miként áll össze Filelfőből és Cassarinóból. Szókinszbeli és formai átvételt egyaránt megfigyelhetünk. Az Idanthysosról szóló apophthegmában a görög eredetiben egy „to”-val tárgyiasított accusativus cum infinitivo van (Dissz. 93., 207–210.) Ez a tömör rövidítési mód rendszerint nagy kihívás elé állítja a latinra fordítókat. Visszaadására nem csupán egyféle megoldás lehetséges. Annak az esélye, hogy két fordító egymástól függetlenül ugyanazt a nyelvtani struktúrát választja, egy ilyen esetben talán még kisebb. Nézzük meg, hogy mi is történt! Filelfo a rövidítőszerkezetet mellékmondatná bontja, de a benne rejlő előidejűséget ablativus absolutusszal adja vissza: „suasit Ionum tyrannis *ut soluto Istri iugo effugerent*”. Cassarino, aki deklaráltan Filelfőt használja, őt követve így oldja meg a helyet: „suadebat Ionum tyrannis *ut interrupto Histri ponte diffugerent*. Átv teszi tehát a célzatos tárgyi mellékmondatot, benne az előidejű ablativus absolutust s magát az igét is (*fugio*), csupán más igekötőt választ. Az ablativus absolutus szóanyagát viszont átalakítja. Így lesz a *solutó*ból *interrupto*, a *iugó*ból *ponte* (konkretizálja tehát a metaforikus képet), az *Istri*ből pedig *Histri* talán a hiátus elkerülése céljából. Janusnál pedig a következőt találjuk. A grammatikai allúzió jegyében ő megpróbálja megőrizni az infinitivusos összehatást, így a vezérigétől nem mellékmondatot tesz függővé, hanem egy infinitivust. Az ő változata tehát: „suadebat Ionum tyrannis *Histri ponte dissoluto abire*”. Az eredetileg Filelfo által választott nyelvi formát, az ablativus absolutust ő is megtartja, hiszen az ő elveinek is megfelel, s őrz a filelfoi *solutó*t is egy „di” igekötővel kiegészítve (ennek az ötlete talán a cassarinói *diffugió*ból származik), de az ablativus absolutus névszójaként már Cassarino *ponté*jét követi, nem pedig Filelfo *iugó*ját. S a folyó nevét is a cassarinói módon, *Histriként* adja meg, valószínűleg hasonló célból, a hiátus elkerülése miatt. A végeredmény ritmikus, hangzásilag is harmonikus colon lett: *Histri ponte dissoluto*. (Hangsúlyozzuk azonban, hogy most forrása, Filelfo változata is legalább olyan szép: *ut soluto Istri iugo*.)

Végül Janus és Regio viszonyára térek rá.

Éppen a fent említett ritka és nem magától értetődő szavak különös feltűnése Regio szövegében keltette fel bennem a gyanút, hogy a velencei tudós esetleg hozzájutott Janus fordításához a 16. század elején. A *byssinus* (’patyolat-’, ’gyolcs-’) szó használatát emelném ki. Engedjék meg, hogy ehhez felolvassam az apophthegma magyar fordítását, mert most van jelentősége a kontextusnak:

„Parysatis, Kyros és Artoxerxés anyja meg szokta parancsolni mindazoknak, akik a királlyal nyilvánosan kívántak szólni, hogy *lágý* (?), *szelíd* (?) szavakat használjanak. (A ’lágý’, ’szelíd’ volna a *byssinus*.)

A *byssinus* szót opponensem is tárgyalja, amikor amellettt érvel, hogy a kérdéses apophthegmában használt latin szavak a vonatkozó görög szavak legkézenfekvőbb fordításai. Így ír: „A *byssinus* melléknév és a *byssinum* főnevesült alak már az ókorban is használatos kölcsönszó (ThIL s. v.), pl. a Vulgatából ismerős kellett legyen, nem Cassarino vagy Janus leleménye.” Opponensem ez utóbbi megállapításával magam is egyetértek. A szó megvolt az ókorban is. Ám nem volt gyakori, s ami még fontosabb, nem metaforikus, hanem konkrét értelemben, anyagmegjelölésként használták: ’patyolatból, gyolcsból való’. A Vulgatában is így szerepel. Míg a mi kontextusunkban jelentése metaforikus. Plutarchos a szavakra alkalmazza: ’lágý’,

'selymes', 'finom' szavak. Úgy találtam, hogy a szó használata a görögben sem gyakori, és metaforikus értelemben csakis Plutarchosnál maradt fenn, mégpedig ezen a helyen. Miként erre az értekezésben is rámutattam, e metaforikus használata valószínűleg nem rögzült – sem a görögben, sem a latinban. Filelfo *verba gravissima et ornatissima*-ként adja vissza. Tehát súlyos és ékes szavakra, nagyon fennkölt stílusra gondol. Minden bizonnyal az apophthegmában rejlő szituációból, a nagykirály előtti kihallgatásból következett erre. Éppen ezért feltűnő, hogy Cassarino a transliterált használat mellett döntött. Lehet, hogy ő sem értette pontosan, hogy mit is jelent a jelző az adott kontextusban? Hogy jelentése nem volt nyilvánvaló a humanista Itáliában, talán a következő megfigyelés is mutatja: abban a vatikáni kódexben, amelyben Cassarino fordításai találhatóak meg, és amelyet Antonio Panormita szerkesztett, az apophthegma mellett a margón ott találjuk Filelfo változatát is. Elképzelhető, hogy azért, mert Panormita úgy ítélte meg, hogy a *byssinus* jelentése ebben a kontextusban nem jól érthető, értelmezése bizonytalan. Talán valóban ezért egészítette ki a *byssinust* Regio a *mollis* ('lágý') melléknévvel a saját fordításában. Célja az volt, hogy értelmezze ezt a metaforikus használatában nehezen értelmezhető szót.²⁴

Filelfo (4r)

Parasitis Cyri et Artaxerxis mater iubebat qui rex apparatus quippiam et imperiose dicturus esset: *verbis gravissimis atque ornatissimis uteretur.*

Cassarino (104v)

Parysatis Cyri et Artaxerxis mater iussit eum qui esset allocuturus *bissinis verbis uti.*

Janus (5r)

Parysatis Cyri et Artaxerxis mater eum qui liberius regem allocoturus foret iubebat *byssinis uti verbis.*

Regio (p. 58)²⁵

Parysatis Cyri et Artaxerxis mater iubebat eum qui regem allocoturus esset *byssinis et mollibus uti verbis.*

Hasonlóképpen nem lehet véletlen, hogy az Alexandrosról szóló 17. apophthegmában (180E) Regio is a *frugalitast* alkalmazza az εὐτελεία ('takarékoság') megfelelőjeként, miként Janus. A *frugalitast* a költő minden bizonnyal komoly megfontolások alapján választotta. Az apophthegma fordítása a következő: „Amikor néhányan dicsérték Antipatros *takarékosságát* mint aki nem elpuhultan és szigorúan él, [Alexandros] azt mondta, hogy Antipatros kívül fehér, ám belül

²⁴ A kérdéshez lásd Dissz. 74–75., 170., 259–260.

²⁵ A szöveg forrása: *Plutarchi Chaeronei ... Opuscula (quae quidem extant) omnia*, Basileae in officina And. Cratandri, 1530.

csupa bíbor.” A ’takarékoság’-ot, az εὐτελεία-t Filelfo hendiadyoinnal adja vissza: *parsimoniam tenuitatemque*. Ezzel a konkrétumok, a praktikum szintjén tartja az értelmezést. A *frugalitas* viszont etikai karakterrel rendelkező szó, amely különösen az ezüstkorbán népszerű, és filozófiai kontextusban használatos, nagyon sokszor Senecánál. Janus ezzel a választásával erősíti az apophthegma eleve is meglévő etikai jellegét. Regio bár az egész apophthegmát Filelfóra alapozza, a *parsimoniam tenuitatemque* helyett a *frugalitast* használja. Nagyon gyanús, hogy itt is Janus fordítása adhatta az ötletet.

A Regiónál is feltűnő *xenia* transliterált görög szó mint ’vendégajándék’ azonban Cassarinónál nem, hanem csak Janusnál fordul elő. A Traianushoz szóló bevezetésbe foglalt apophthegmában²⁶ található, amely szövegrészben egyébként egy colon gyakorlatilag szóról szóra megfelel Janus változatának:

εἰ πρόσφορον ἔχει τι πρὸς κατανόησιν ἡθῶν

Janus: *si commodi habent aliquid ad perspicandos mores*

Regio: *si quid commodi habent ad mores*

Filelfo itt teljesen mást ad. *Quae si quam aut ad morum disciplinam ... si quam unquam affinitatem habent ...*

Ezt leszámítva Regio változatának teljes felépítése, tömörítése mögött inkább Janus verziója sejthető. Filelfőé ezúttal a szokásosnál is jobban „szétesik”. Az alábbiakban idézzük a disszertáció 74. oldalán is közölt összehasonlító táblázatot. Regio és Janus szövegében a Filelfo változatával egyező részeket kurziváltuk, kettejük közös pontjait félkövérrel jelöltük.

Filelfo (2v)	Regio (p. 57)	Janus (3r)
At Lycurgus tenuissima	Lycurgus vero <i>tenuissima</i>	Lycurgus vero <i>Spartae vilis-</i>
Sparthae sacrificia statuit,	Lacedaemoniis <i>sacrificia</i>	sima instituit <i>sacrificia</i> , ut
quo ex praesentibus rebus	instituit , <i>quo semper</i> ex iis	semper <i>deos colere</i> prompte

²⁶ ὁ δὲ Λυκοῦργος εὐτελεστάτας ἐποίησεν ἐν Σπάρτῃ τὰς θυσίας, ἵνα ἀεὶ τοὺς θεοὺς τιμᾶν ἐτοίμως δύνωνται καὶ ῥαδίως ἀπὸ τῶν παρόντων. τοιαύτη δὴ τινὶ γνώμῃ κάμοῦ λιτά σοι δῶρα καὶ ξένια καὶ κοινὰς ἀπαρχὰς προσφέροντος ἀπὸ φιλοσοφίας ἅμα τῇ προθυμίᾳ καὶ τὴν χρεῖαν ἀπόδεξαι τῶν ἀπομνημονευμάτων, εἰ πρόσφορον ἔχει τι πρὸς κατανόησιν ἡθῶν καὶ προαιρέσεων ἡγεμονικῶν, ἐμφαινομένων τοῖς λόγοις μᾶλλον ἢ ταῖς πράξεσιν αὐτῶν. 172B–C. Magyar fordítása: „Lykurgos Spártában igen szerény áldozatbemutatást vezetett be, hogy mindig képesek legyenek a meglévő dolgokból készségesen és könnyedén kifejezni tiszteletüket az istenek iránt. Mivel én ugyanebben a szellemben ajánlom neked csekély ajándékomat, a filozófia általános zsengeit, a szándékkal együtt fogadd a feljegyzések hasznát is, ha bármiben is hasznos a vezetők jellemének és szándékainak megértéséhez, amelyek inkább szavaikban, mint tetteikben mutatkoznak meg.”

venari deos immortales expedite facileque possent. Quae ipse quoque ductus sententia tenuia tibi dona hospitaliaque munuscula, communesque philosophiae primitias offero hisce commentariis. Quae si quam aut ad morum disciplinam aut ad cognitionem imperitantis pro ratione electionis, quae dicendo magis quam agendo patet, si quam unquam affinitatem habent una cum offerentis affectione suscipe atque utere.

rebus, quae adessent, deos frugaliter facileque colere possent. Huiuscemodi igitur tu quoque mente, licet parva tibi munuscula xeniaque, ac vulgares ex philosophia primitias offeram, simul cum animi promptitudine commentariorum quoque utilitatem suscipe, si quid commodi habent ad mores insuetitutaque imperatorum cognoscenda, quae ex dictis quidem melius quam factis sese ostendunt.

et facile possent e rebus praesentibus. Tali quadam sententia et me tenuia tibi dona et **xenia communes** de philosophia primitias offerente, una cum studio meo etiam usum suscipe monumentorum, **si commodi habent aliquid ad** perspicendos **mores** et proposita principum *magis* sermonibus eroum declarali solita, *quam* operibus.

Opponensemnek abban igaz van, hogy a kódexek egy részében töredékes apophthegmát (Anteas/2, 174E), amely a Regio által revidált Filelfóban nem volt meg, nem csupán Janusból, hanem egy olyan görög kódexből is vehette, amelyben megvolt a hiányzó szakasz. Ez persze máris további vizsgálódásokat igényel, vajon van-e további nyoma Regio fordításában azoknak a görög szövegváltozatoknak, amelyek tartalmazzák a hiányzó szakaszt, hogy igazolható legyen: a kiegészítés görög szövegből származik.

2. A ritmikai elemzések kapcsán opponensem rámutat, hogy nem alkalmaztam az elíziót a műprózában, ami pedig abban is szokásos volt. Hivatkozik Szantyrira, aki maga is azt írja, hogy a klasszikus latin költészetben érvényes szabályokat bizonyos nagyvonalúsággal alkalmazták. Igen, éppen emiatt tekintetem el az elíziótól, arra gondolván, hogy minden poétikai megformáltság ellenére mégiscsak prózáról van szó, amelyben a versekére emlékeztető formai megformáltság másodlagos réteget, intenciót képvisel. Az elsődleges intenció mindenképpen a megértés. Ezt követheti csak a formai szépségekre való tudatos rácsodálkozás. (Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a végeredményként kapott rendkívül csiszolt szöveg nagyon jól érthető. A formai tökéletesség a megértést is segítette.) De köszönöm a figyelmeztetést, mindenütt feltüntettem majd azt a változatot is, amikor számolok az elízióval. Ehhez a tárgyhoz azonban hozzá kell tennem, hogy a prózaritmus valóban kevésbé egzakt, nehezebben megfogható jelenség, mint a verselés (tudniillik a valódi versek esetében.), s az alkalmazott szabályok sem azok. A disszertációban több helyen is utalok arra, hogy a ritmus soktényezős. A legkevésbé sem csak

a ritmikus clausulákon múlik. (Volt ilyen fázis a prózaritmus kutatásában, de ezt ma már elvetik.²⁷) Legalább ugyanolyan mértékben járul hozzá létrejöttéhez a teljes szövegstruktúra, a szakvak hosszúsága, elrendezése, hangzása, miként a retorikai alakzatok és a gondolatok ritmusa is. Ebből a szempontból az elíziók figyelembevétele vagy nem figyelembevétele talán annyira nem is döntő. A szövegemzésekkel ugyanis azt akartam bemutatni, hogy a ritmizálási szándék Janus részéről tudatos volt, s hogy ezt milyen eszközökkel érte el. Ennek eredménye az, hogy a prózában csaknem verseket alkotott.

3. Köszönöm a lapsusokra való rámutatást. Az ἄδραστα valóban azt jelenti, hogy 'elszökni nem akaró', és az ἀποδιδράσκω igével van kapcsolatban. Így Filelfo fordítása helyes. (Szerencsére az Idanthysos-apophthegma 3 és fél oldalas elemzésében ez a téves megállapítás csakis a legutolsó sorok zárójeles megjegyzésében kerül elő, így nem a teljes elemzést kell kidobni.)

4. Szintén köszönöm az értékes kiegészítéseket a *depransurus* alakhoz, miszerint a *depransus*-nak az Apuleius-hagyomány egy részében van egy előfordulása. Az Apuleius-hely azért is nagyon fontos, mert ugyanebben az apophthegmában egy másik olyan archaikus szó is helyet foglal, amelyet Apuleius is előszeretettel használ, ez pedig az *opipare*, 'bőségesen'.

5. Végül a szövegkritikai elemzésekre rátérve: nagy örömömről szolgál, hogy opponensem egyetért következtetésemmel, miszerint Janus a fordításhoz használt görög kódex egy, a „g” kódexéhez közelítő szövegállapotot tartalmazhatott. Egyetértek abban is, hogy az egyetlen, ettől komolyabban elmutató hely, amely a Planudés-féle redakciót (II) vonja be az összképbe, akár kontamináció útján is bekerülhetett a kérdéses kódexbe. De a *varia lectio* egy margójegyzetként is elképzelhető. A hely ugyanis a szóisméltések és a genitivus absolutusok sorjázása miatt a szövegromlás lehetőségének nagyon ki volt téve (Dissz. 100–102.). (És végül a bírálat egy félreérthető megjegyzéséhez: a szövegkritikailag releváns helyeket nem Lágler Éva szakdolgozatából merítettem, hanem a saját elemzéseim során gyűjtöttem.)

Összességében nagyon köszönöm Mayer Gyula kritikai megjegyzéseit, lehetőséget teremtettek arra, hogy érvelésemet újra átgondoljam, új szempontok alapján építsem föl. Természetesen elfogadom azt is, ha bizonyos kérdésekről továbbra is mást gondolunk.

Végezetül ismételtelen szeretném megköszönni mindhárom opponensem értékes munkáját. Nekik köszönhetően külső szempontok alapján, reflektált módon közelíthettem/közelíthetem meg saját megállapításaimat, módszereimet, s új elemzési szempontokat kaphattam, amelyeket a Janus-olvasásban később is kamatoztathatok.

Tata, 2025. március 4.

Zsupán Edina

²⁷ Ehhez lásd például ADAMIK Tamás, *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig*, Seneca Könyvek Sorozat (Budapest, Seneca Kiadó, 1998), 14.; Walter SCHMID, *Über die klassische Theorie und Praxis der antiken Prosa-rythmus*, Hermes Einzelschriften 12 (Wiesbaden, Steiner, 1959), 29.

